

„Emlékezzék rád vissza Eötvös minél előbb!”¹

A NEKROLÓGÍRÓ EÖTVÖS KÁROLY ÉS A MAGYAR ALAKOK

1.

Eötvös Károly (1842–1916), mielőtt gyűjteményes munkáinak 24 kötetes sorozata megjelent volna a századfordulón – kezdve az *Utazás a Balaton körül* első két kötetével és a *Gróf Károlyi Gábor följegyzéseivel*, amelyekkel aztán látványos olvasói sikert aratott –, már jelentős országos ismertségre tett szert politikusi, ügyvédi és közírói minőségében. S ez utóbbi ismertségben – közmondásossá vált ízes, humoros országgyűlési szónoklatain túl – annak is szerepe volt, hogy számos nekrológot, visszaemlékezést tett közzé a sajtóban egy-egy jelentős magyar politikus, közéleti figura halálához kapcsolódva. Első e tárgyú írásai azok a Deák Ferencről szóló szövegek voltak (a Kehidáról szóló tájleírás és a *Deák Ferencz mint tanuló* című cikk), amelyek a Haza Bölcsének elhunytakor a *Vasárnapi Ujság* hasábjain jelentek meg 1876. február 6-án.² Ezeket az írásokat pedig több hasonló visszaemlékezés követte az 1870-es, '80-as évek fordulóján. 1882 novemberében, már a tiszaezlári perben való szerepvállalása kapcsán írja az alábbiakat Eötvösről kortársa, Mikszáth Kálmán a *Pesti Hirlapban*: „A mi kedves Eötvös Károlyunkat [...] valaki elnevezte egyszer »nagy visszaemlékező«-nek, mivel ő szokott eltemetni minden embert, ő búcsúztatja el s ír róla visszaemlékezéseket. Ez a megrögzött szokása annyira megy, hogy az emberek, ha összevesznek, azt kívánják egymásnak: »Emlékezzék rád vissza Eötvös minél előbb!« S ezt a jogát a halál is respektálja. A dolog annyira megy, hogy ha ő vidéken utazik, nevezetes emberek addig nem halnak – hogy ő visszaemlékezhessék.”³

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. („Felsőoktatási Doktori Hallgatói, Kutatói Ösztöndíj”, ÚNKP-22-3-II). Egyedi azonosító: ÚNKP-22-3-II-PTE-1361. A szöveg korábbi változata előadasként hangzott el a szegedi bölcsészkaron 2022. június 17-én, a második Klasszik konferencián. Köszönettel tartozom a résztvevőknek értékes tanácsaikért, észrevételeikért.

² Eötvös Károly: *Kehida; Deák Ferencz mint tanuló*, in *Vasárnapi Ujság* 23, 6. sz. (1876. febr. 6.): 85–87.

³ Mikszáth Kálmán: *A mi Eötvös Károlyunk*, in *Eötvös Károly 1842–1916*. Szerk. Alexa Károly. Vár Ucca Tizenhét, Veszprém, 1996, 37–38, 38. Alighanem e fordulatra utal vissza Esterházy Péter szállóigévé lett mondása, a kommunista irodalompolitikus Szerdahelyi Istvánnal kapcsolatban: „Dicsérjen meg téged a Szerdahelyi István a Népszabadságban!” Vö. Havasréti

S jó szokásával ezt követően sem hagyott föl; számos nekrológot tett közzé az 1880-as, '90-es évek folyamán is, egészen a századfordulóig, megkészt írói fellépése időszakáig. Később ezeket a szövegeket válogatta be az Eötvös Károly Munkái sorozat ötödik köteteként 1901-ben megjelent *Magyar alakok* című gyűjteménybe.⁴ A következőkben a kötet tartalmának bemutatásán, az emlékéllítés, a hazaszeretet és a humor sajátos összefüggésrendszerének feltárásán túl amellet fogok érvelni, hogy a *Magyar alakok* című kötet írásai alapvető jelentőséggel bírnak Eötvös világmépének, politikai gondolkodásának megértésében, hiszen zömmel azon élményanyaghoz kapcsolódnak, amelyet fiatal országgyűlési képviselőként, a Deák-párt tagjaként szerzett meg, s ezen emlékekből építkezve teremtette meg mind közéleti imázsát, mind pedig a későbbi függetlenségi politizálásban megszerzett pozícióját. Emellet a kötet írásai – más nagyobb ívű visszaemlékezői munkáihoz hasonlóan, azonban egy-egy történeti alak rövidre szabott bemutatására lokalizáltan – jól kirajzolják a múlt megismerhetőségével kapcsolatos vélelmeit, valamint ezen emlékezőmunka irodalomba fordításának lehetőségeit, problematikáit.

2.

A *Magyar alakok* a Révai-féle Eötvös-sorozat azon kötetei közé tartozik – hasonlóképp a szintén 1901-es *Emlékezések*hez és *A nagy év* című 1905-ös gyűjteményhez⁵ –, melyek tartalmát Eötvös valamilyen tartalmi-műfaji szempont mentén alakította ki. Míg az *Emlékezések* írásai három nagy téma (vagy korszak) – régi nemesi múlt; a forradalom és szabadságharc története; Deák Ferenc kora – köré szerveződnek; *A nagy év* pedig kifejezetten az 1848–49-es eseményekhez kapcsolódó visszaemlékezéseket tartalmaz, a *Magyar alakok* Eötvös századfordulóig megjelent, egy-egy jelentős személyről írott visszaemlékezéseit, nekrológiáit tartalmazza. Eötvösnek ugyanakkor ezt a ciklusát sem jellemzi túlzott szerkesztői tudatosság – a tematikus összekapcsolódásokat leszámítva. Írásai nem követnek kronológiát (sem a megelevenített szereplők születési vagy elhalálozási idejét, sem az írók megjelenésének sorrendjét), illetve szerzőjük egyáltalán nem aktualizálta a szövegeket a megírásuk óta eltelt idő fényében.⁶ Ilyen értelemben az előbb említett két kötet, va-

József: *Megjegyzések Szerdahelyi István: A neoavantgardista stílusdiktatúra esélyei című írásának utóéletéhez*, in *Korunk* 2022/1, 56–63, 62.

⁴ Az általam használt kiadás: Eötvös Károly: *Magyar alakok*, Közművelődési Könyvek, Révai Kiadó, Budapest, 1932.

⁵ Eötvös Károly: *Emlékezések*, Eötvös Károly Munkái 6, Révai, Budapest, 1901; *A nagy év*, Eötvös Károly Munkái 16, Révai, Budapest, 1905.

⁶ A gyűjteménybe került szövegek időjelzései (konkrét évszámok, „valamennyi évvel ezelőtt” típusú meghatározások) – Eötvös más munkáival, például az *Utazással* ellentétben – nem

lamint a *Magyar alakok* nem tekinthetők narratológiai, prózapoétikai értelemben olyan ciklusnak, melyet leginkább a mikszáthi palóctörténetek és az *Esti Kornél* zárt fikciós univerzumával szokás példázni, sokkal inkább rokoníthatók Krúdy Gyula *A tegnapok ködlovagjai* című – voltaképp a végtelenségig tovább bővíthető – gyűjteményével.⁷

A kötet összesen harminc írása 1879 és 1901 között keletkezett, s többnyire az *Egyetértés* tárcarovatában jelent meg, de találhatók közöttük hosszabb, több részes visszaemlékezések is – ilyen például a Szlávy József egykori miniszterelnökről szóló szöveg vagy az emigráns, függetlenségi politikus Simonyi Ernőnek emléket állító írás.⁸ Eötvös sajtóközlésben megjelent s a kötetbe került visszaemlékező cikkei közül ugyanakkor nem mind íródott eredendőnek nekrológnak. A Bittó Istvánról, Táncsics Mihályról, Szalay Ferencről, Madarász Józsefről és Zsoldos Ignácról szóló írások megjelenésekor a pusztán „emlékezések”, alkalmi, ünnepi írások voltak, főszereplőik még éltek, s csak a kötet koncepciójába átemelve váltak nekrológgként (is) olvasható szöveggé. Kicsit előre ugorva, a kötet társadalom- és esztétörténeti vonatkozásaihoz, a *Magyar alakok* „névsora”⁹ jól jellemzi az Eötvös Károlyt körülvevő társadalmi viszonyt, a szerző politikai kapcsolathálóját, kulturális tájékozódását, ízlésszerkezetét. A meglevenített figurák legtöbbje – a 30-ból

lettek a kötet publikálásának idejéhez (1901) igazítva, hanem a korabeli sajtómegjelenés pillanatát rögzítik. S azt sem mindig pontosan. Példaképp lásd a Madarász Józsefről szóló írás egy részletét: „Hatvanöt év előtt már mint jurátus ott volt az 1832-iki országgyűlésen. [1897 – R. D. Sz.] Már ott disputába keveredett Deák Ferenczczel. És mindig disputált vele. Deák huszonhárom éve halott [1899 – R. D. Sz.], azért ma is disputál vele.” Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 274–275. Vagy a legszembetűnőbb példa ugyanezen írás szinopszisában: „E kis cikket 1899. évi márciusban irtuk róla. Istennek hála, még most is jó egészségnek örvend.” Uo., 270.

⁷ Lehetséges Krúdy Gyula esetében a különböző, egymásba fonódó ciklusok nyitottsága maga is tudatos koncepció – Eötvösnél nincs erről szó. Az elbeszélésciklusok sokrétű megjelenési formáihoz lásd Hajdu Péter: *Csak egyet, de kétszer: A Mikszáth-próza kérdései*, Gondolat-Pompeji, Budapest, 2005, 122–190. *A tegnapok ködlovagjai* (1925) című kötetről – melynek Eötvös Károly maga is szereplője –, és Krúdy lezárhatatlan ciklusairól ld. Bezeczky Gábor: *Ködlovagok az irodalomtörténet láthatárán*, in „A rejtelem volt az íróága...”: A ködlovag-jelenség történeti, poétikai és biografikus vetületei a századfordulótól napjainkig. Szerk. Ludmán Katalin és Radnai Dániel Szabolcs. ME BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc 2022, 25–34.

⁸ Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 18–50; 84–126.

⁹ A kötetben szereplő sorrendben, a cikkek eredeti megjelenésének évével: A kis Mariska (1901); Gubody Sándor (1885); Szlávy Józsefről (1900); Molnár Aladár (1881); Révész Imre haragja (1881); Szende Béla (1882), Löw Tóbiás (1880); Ugron Lázár (1884); Simonyi Ernő (1882); Szitányi Bernát halálára (1889); Emlékezés Csengeryre (1880); Tarczy Lajos (1881); Csernátó [Lajos] halálakor (1901); Neszmélyi Artur nyugszik (1899); A lasztóczi magányban [Szemere Miklós] (1881); Csemegi Károlyról (1899); Bittó István a főrendiházban (1899); A legöregebb táblabíró [Zsoldos Ignác] (1885); Szabó Imre (1881); Békássy Lajos (1880); Bárány Kemény István (1881); Zsedényi Eduárd (1879); Gorove István (1881); Náray Imre (1882); Perczel Móriczról (1899); Madarász Józsefről (1899); Kászonyi Dániel (1886); A szüdi remete [Sembergy Imre] (1885); Táncsicsnál (1884); A csonka hős [Szalay József] (1886).

24 – egykori honvédtiszt, országgyűlési képviselő, miniszter, országosan ismert politikus, a kortársi közelmúlt magyar történelmének jelentős személyisége. A kivételek legtöbbször személyes (származási, szocializációs vagy szakmai) kapcsolatrendszerekhez kötődik. Közéjük tartozik a nehezen beazonosítható cenki árvalány, „kis Mariska”, Széchenyi István állítólagos első szerelme; több fővárosi hírlapíró (mint például Löw Tóbiás, Kászonyi Dániel vagy a fiatalon elhunyt Neszmélyi Artúr); Tarczy Lajos pápai kollégiumi professzor, Eötvös egykori tanára; végül pedig, a kötet egyetlen kifejezetten író-költőként karakterizált alakja, Szemere Miklós, akivel Eötvös Lasztocon találkozott személyesen, s a róla szóló szöveg e találkozás emlékét örökítette meg.

3.

Ami Eötvös portréinak, nekrológjainak hangnemét, nézőpontját, nyelvi megformáltságát illeti, e szövegeket kevésbé jellemzi az emlékbeszédekre, nyilvános nekrológokra jellemző patetikus nyelvhasználat, a tárgyalt személy elhunytának tragikuma fölött érzett fájdalom, a kollektív gyászhoz kötődő megrendültség. Ezzel összefüggésben Eötvös visszaemlékezéseinek nem is célja az elhunyt életútjának teljességre törekvő – teleologikus narratívába rendezhető – elbeszélése. Mint a kitűnő történész, Hermann Róbert fogalmaz a kötetről Eötvös forradalom és szabadságharcához kapcsolódó írásai kapcsán: „[...] jellemrajzai messze állnak mind a korban oly divatos emlékbeszédek, mind a 19. század közepén megjelenő, s Kecskeméthy Aurél Kákay Aranyos álnéven tökélyre vitt gunyoros jellemrajzok hangvételétől. De nem is olyan száraz biográfiai gyűjtemény, mint Móricz Pál portrégyűjteménye. Viszonylag kis teret szentel az életpálya bemutatásának, maga a személyiség érdekli, s mindenkiről fel tud jegyezni egy-egy jellemző anekdotát, anélkül azonban, hogy gúnyolódni akarna.”¹⁰ Jól jellemzi mindezt, hogy a kötet szereplőinek „nyilvános”, szélesebb publikum számára is ismert életrajza a címek alatt elhelyezett rövid, tömör szinopszisokban olvasható. Azonban maguk a szövegek nem ennek a nyilvános pályának a bemutatására vállalkoznak – azt bizonyos értelemben ismertnek tételezik –, hanem az e mögött meghúzódó hús-vér alak csak ismerősök, barátok, rokonok, párttársak által tudható karakterének meglevenítésére. A *Szitányi Bernát halálára* (1889) című írás szinopszisában például az alábbiakat olvashatjuk: „(Szitányi Bernát, a gazdag Ullmann család ivadéka, született 1816-ban, meghalt 1889 január 6-án. 1849-ben honti alispán, azután forradalmi tevékenysége miatt üldözött és bujdosó, korán kegyelmet nyert, a 67-iki kiegyezés után folyton képviselő. Előbb

¹⁰ Hermann Róbert: *A nagy év – 1848–49 helye az életműben*, in *Két évforduló között: Eötvös Károly-tanulmányok*, Eötvös Könyvek 2. Szerk. Praznovszky Mihály. OOK-Press, Veszprém, 2017, 58–77, 64.

Deákpárti s mindvégig szabadelvű. Egyszerű, igénytelen, de nemes és jó ember.)”¹¹ A megrajzolni kívánt jellem („Egyszerű, igénytelen, de nemes és jó ember”) e rövid összefoglalás részletezéséből kiindulva, az életpálya kronologikus bemutatásán keresztül is elképzelhető volna, de Eötvös inkább egy anekdotán keresztül érzékelteti Szitányi „egyszerűségét” (hogy ti. nem igazán volt tisztában a törvényhozás közjogi kérdéseivel), sokadszor megvilágítva a jogi nyelv és az adminisztráció fonákságait pellengérező eötvösi humort, már-már láncmesei szerkezetet imitálva. Az említett történet a következőképp hangzik:

1870-ben, 71-ben az aradi, csanádi, temesi és torontáli követek fölvetették a „telepítvényesek” kérdését. Az ellenzék is törekedett ebből nagy kérdést csinálni.

„Telepítvényes”: e szó sehogy se ment a mi urunk fejébe. Hallott, olvasott ugyan valaha valamit farmerekről, kolonistákról, de szentül hitte, hogy efféle emberek csak Amerikában és Ausztráliában léteznek.

A Deák-párton legtűzesebb telepítvényes volt Dániel Pál. Megkérdezte tehát a mi urunk Dániel Pált, hogy mik is hát voltaképen a telepítvényesek?

– Hát tudod, – felelte Dániel, – ezek voltaképen »cenzualisták«.

– „Cenzualisták?” – furcsa. De hát ezek mifélék?

Ezt meg az öreg Justhtól, a „tótkirály”-tól kérdezte meg Szitányi.

– Hiszen neked is van elég – felelte Justh, – ezek voltaképen a „kurialisták”.

De most meg ezen a szón akadt meg a jó Szitányi. Mi a manó lehet az?

Megkérdezte most Paczolay Jánost, hogy mik is hát azok a kurialisták?

– Egy szóval megmondva, – szólt Paczolay – ezek valósággal „taxalisták”.

Erre már nagyot nézett, de nagyot is gondolt a jó „mi urunk”. Különösen okos embernek tartotta azonban Zeyk Károlyt, most tehát ehhez fordult felvilágosításért, mondaná meg, kik és mik azok a taxalisták.

– Nálunk Erdélyben – felelt Zeyk – sokan vannak s „famulus konvenczionátusoknak” nevezik őket.

Most már Szitányi épen nem értette a dolgot. De csodálatra méltó hősi elszántsággal tisztába akart jutni a kérdéssel s azért elkíserte a klubból Zsedényit, hogy ettől töviről-hegyire megkérdezze az egészet.

Zsedényi aztán megmagyarázta neki.

– [„]Tudod Szitányi, ezek nem urbériálisták, nem is zsellérek, nem is szubinkvilinusok, hanem voltaképen skultecianusok, csakhogy szerződésük nincs, vagy ha van is, nincs időhöz kötve, földjük nem jó szessziószámba, beltekük allodiatura, kültelkük dominális birtok, szuperedifikátumukat elviheik, a dikába nem vették fel őket. Érted?”

– Természetesen, természetesen – felelte Szitányi.

Hanem ettől az időtől kezdve soha egész életében egy szót se szolt a telepítvényesekről, de nem is kérték soha senkitől semmit a dolgok és ügyek állásáról és természetéről.¹²

¹¹ Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 126.

¹² Uo., 128–129.

S a szöveg általános hangütéséhez viszonyítva a nekrológ lezárását is kellőképp alulstilizálja: „Sohase akart egyéb lenni, mint a kormány hive. S ha akart is volna, nem tudott volna egyéb lenni. [...] Régi alakja volt a parlamentnek. Mindenki ismerte, mindenki el fogja feledni s mindenki kellemesen emlékszik meg róla, mikor ráemlékeznek.”¹³ Jóllehet más, jelentősebb történeti alakok, illetve Eötvöshöz kifejezetten közelálló egyének esetében több érzelem, pátosz, bombasztikus formula vegyül a szövegek lezárásába (például a Neszmélyi Artúrról és a Molnár Aladárról szóló szövegekben vagy a báró Kemény Istvánról szóló visszaemlékezésben),¹⁴ megemelve az elhunyt jelentőségét; de az írások alapstruktúrája, mely az anekdotákba oltott példázatosságon alapszik, szinte változatlan.¹⁵

Visszaautalva Hermann Róbert megállapításaihoz: Eötvös *Magyar alakok* kötete határhelyzetben van a jelentős személyiségekre való visszaemlékezéseket megjelenítő adekvát XIX. századi műfajok között – elsősorban az *emlékbeszéd* és a *biográfia* tartozik ezek közé¹⁶ –: építkezik elemeiből, ám fel is oldja azok műfaji konvencióit. Az Eötvös által művelt portré, amelyet leginkább *publicisztikai* vagy *sajtónekrológnak* nevezhetünk, terjedelem, kommunikációs-mediális közeg, beszédmód, nézőpont, stilizálás és argumentatív szerkezet szempontjából egy olyan skála egyik végén képzelhető el, melynek a másik végén a történeti igényű biográfia áll. Valahol kettőjük között helyezkedik el az emlékbeszéd, amely annyiban a biográfiához kötődik, hogy az életmű egészes interpretációját kínálja, s az életrajzot teleologikus narratívaként igyekszik felépíteni, amelyben az irodalomtörténeti és esztétikai tétek mellett (a XIX. században legalábbis) határozott erkölcsi normák, s azok mentén történő értékelések is megjelennek – meglehetősen erős értelmezését adva az elhunyt egyén jellemének és munkásságának.¹⁷ A morális példaállítás mozzanata Eötvös írásaiból sem hiányzik (valamennyi szöveg zárata megfogalmaz ilyesmit retorikus formában),¹⁸ ugyanakkor e visszaemlékezések lemondanak az életrajz részletekbe menő taglalásától és az életmű (jól argumentált)

¹³ Uo., 130.

¹⁴ Uo., 50–58; 161–166; 218–234.

¹⁵ További példák e megoldásra a kötetből: Uo., 41, 136, 152–152, 185–186, 193, 223–224, 229–230, 268–269.

¹⁶ Mindkét műfajnak az egyik legnagyobb hatású művelője volt a kritikus, irodalomtörténész, majd később egyetemi tanár Gyulai Pál, aki számos nagy egyéniségről (Kazinczy Ferenc, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Arany János stb.) írott emlékbeszédei mellett elkészítette az első Vörösmarty-életrajzot (1866) is.

¹⁷ Mindezt sokoldalúan elemezte Gyulai Pál emlékbeszédei kapcsán: Takáts József: *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció*, in *Uő, Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Ki-járat, Budapest, 2007, 234–253.

¹⁸ Például Tarczy Lajosról írva: „Halála váratlanul sujtott le. A legjobb tanárok, a legnemesebb szellemek egyike hunyt el. A megújuló nemzeti közélet félszázad előtti nagy bajnokai közül

erős értelmezéséről. Hasonlóság az emlékbeszéd és a sajtónekrológ között, hogy mindkét műfajban helye van az elhunythoz való személyes viszonyulás színrevitelének, ugyanakkor míg a Gyulai Pál-féle emlékbeszédeknek csak kiegészítő elemei az ilyen megnyilvánulások, Eötvös visszaemlékezéseinek törzsét (s ezzel együtt „epikai hitelét”) éppen ezek a közvetlen, személyes emlékek teszik ki. Emlékbeszéd és publicisztikai nekrológ különbségét a kommunikációs-mediális közeg, valamint az adekvát beszédmód megválasztásának összefüggése világítja meg leginkább. Míg az emlékbeszéd befogadásának elsődleges kommunikációs közege a szóbeliség (hiszen nyilvános fölolvasásra írott szövegekről van szó), s csak azt követően kerül át a nyomtatott nyilvánosságba, az Eötvös-típusú nekrológok eredendően a nyomdafesték publikumának készülnek, s csupán „nyersanyaguk” az oralitás kultúrája.¹⁹ Ugyanakkor míg a szóbeliségből a (tudományos) nyilvánosság közegebe átemelt emlékbeszédek által működtetett diskurzust *kritikai* (vagy *kanonikus*) beszédmódnak nevezhetjük, az Eötvös által írt nekrológokat – melyek a történeti hagyományhoz való viszonyulás könnyebben befogadható formáját mutatják fel – *populáris* vagy *kultikus* beszédmód és viszonyulás jellemzi.²⁰

Jelentős korpusz kutatást igényelne az Eötvös által művelt sajtónekrológ műfajának tüzetesebb vizsgálata (illetve a karcolat, a rajz és a „regényes rajz” korabeli zsánereivel való összevetése), ugyanakkor az biztos állítható, hogy a XIX. század közepének, második felének jelentősebb prózaírói – Jókai, Vas Gereben, Mikszáth, később Krúdy – számos ilyen írást tettek közzé, s az 1850-es évektől kiépülő, differenciálódó heti és napi sajtó névtelen szerzői is ontották az efféle szövegeket.

4.

Ha Gintli Tibor legújabb monográfiájának állításaiból indulunk ki, azt mondhatjuk, a *Magyar alakok* írásait – hasonlóképp Eötvös *Tünemények* (1905) és a *Nagyokról és kicsinyekről* (1906) című köteteiben²¹ olvasható szövegekhez – anekdotikus elbeszélésmód jellemzi. Az anekdotikus narráció Gintli általi

oly kevesen vannak már. Most már ő sincs. Tanítványai sokan maradtunk. Tudományát tudjuk tán pótolni, bár pótolhatnók nemes, nagy szellemét. Áldásunk emlékezetén.” Eötvös, *Magyar alakok...*, i. m., 146.

¹⁹ Utóbbit jól jellemzi, hogy Eötvös a kötet számos írásában jelzi, ha valamire nem emlékszik, vagy nem pontosan emlékszik. Uo., 47, 191.

²⁰ Minderről lásd Hász-Fehér Katalin: „...Lelke ott lesz a viadaltéren...”: Arany János és az irodalomhoz való közelítés perspektívái, in Uő, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”: Arany János és a filológiai perspektíva: Tanulmányok, Kortárs, Budapest, 2019, 7–54, különösen: 18–33. Érdeemes megjegyezni, hogy Hász-Fehér Katalin a publicisztikai beszédmódot – melynek koncepciójába Eötvös teljes irodalmi munkássága beilleszthető – a populáris és kultikus diskurzus egyik aleseteként tárgyalja.

²¹ Eötvös Károly: *Tünemények*, Eötvös Károly Munkái 15, Révai, Budapest, 1905; *Nagyokról és kicsinyekről*, Eötvös Károly Munkái 19, Révai, Budapest, 1906.

összefoglalásából csupán néhány kulcsfontosságú elemet emelnék ki Eötvös kapcsán: az elbeszélés orális jellegét, az élőbeszédszerűség imitációját; a mesélőkedvet; a szórakoztató szándékot; a ráérős-komótos tempót; az elbeszél cselekményeket megszakító anekdoták/kitérők beékelődését; valamint a familiáris viszonyt a narrátor, az olvasó és a szereplők között.²² Eötvös írásmódjának anekdotikus prózaként való leírása önmagában nem megdöbbenítő újdonság a szakirodalomban,²³ ugyanakkor a nem-fikciós, kifejezetten alkalmi írások, nekrológok esetében figyelmet érdemel, hogy a szövegek ön-életrajzi elbeszélője maga is reflexíven viszonyul az oralitás kultúrájához, s általában a teljes kötet (mint Eötvös számos más munkája is) olvasható az emlékezésről, felejtésről való gondolkozásként, a múlt megismerhetőségének problematizálásaként. Révész Imréről és az 1861-es országgyűlésről írva például hosszasan fejtegeti, hogy a korabeli lapok mennyire nem képesek visszaadni a korszak politikai hangulatát, s ezzel saját személyes emlékezetét állítja szembe.²⁴ De ennél talán beszédesebb az a Szemere Miklósról szóló szöveghely, amely magába sűríti Eötvös történeti megismeréssel kapcsolatos vélekedéseit, életművének egyik legfőbb alapvetését:

Szép dolog az irodalom története. A Kazinczy-kor hőseiről sok érdekes adatot följegyeztek maguk a szereplők s azok kortársai. Minő fölséges alakok ma a történet magaslatain egy Kazinczy, egy Kölcsey, egy Berzsenyi, a Kisfaludyak, a Szemerék és mind-mind a többiek. Az élő szenvedélyek érdekességét, a viziontagságos élet botlásait, a hazáért s az ideálokért lángoló szívek kitöréseit rég elsimítá a múlt s a hagyománynak szürkülő kódén keresztül ama fényes alakoknak csak nagy körvonalait láthatjuk, mint a bujdosó a hegyek ormait, ha mikor rájuk a rónaság távolából visszatekint. Nem lát meredeket, nem lát szakadékokat; lombok árnya, kopasz szirtek, örök hónak tündöklése összefolynak, egygyé lesznek s a büszke ormokat szelíd kék fátyolával vonja be az ég.

És bár jól van ez így: mégis óhajtjuk látni a bércezt közvetlen közelből, mégis vágyat táplál bennünk a megírt történet, vajha múltunk ama nagy hőseit színről-színre láthattuk volna; vajha beszélhetnénk valakivel, a ki velük élt, velük lelkesült, velük érzé át egy nemzet fölébredésének vajadását, a ki ismerte őket színről-színre s *nem a tudós bűvárugyességével*, hanem az *egykori jóbarát és kortárs kedélymelegével* beszél nekünk – bámuló unokáknak.²⁵

A *Magyar alakok*, s ezzel összhangban Eötvös komplett műve a múlt megismerhetőségének egy olyan formáját kínálja föl (s próbálja megmenteni a

²² Gintli Tibor: *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélésmód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában*, Kalligram, Budapest, 2021, 30.

²³ Fehér Erzsébet: *A hagyományozás elbeszélőformái: Szövegszerveződés és beszédmód Eötvös Károly a Balatoni utazás és a Bakony című műveiben*, in *Eötvös Károly...*, i. m., 181–198; Tarjányi Eszter: *A tiszaezlári per ügyvédjének esete a szépirodalommal: Eötvös Károly, a maradian modern író*, in *Uo.*, 199–205.

²⁴ Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 60–61.

²⁵ *Uo.*, 168–169. Kiemelések tőlem – R. D. Sz.

nyomtatott szó segédelmével), amely a modern, pozitivistá történeti tudományok módszertanával szemben fogalmazza meg önmaga célját, s nem a történeti hagyomány tüzetes leírásában, hanem megelevenítésében, élővé tételében, a mesélés általi újraélésében – s ekképp fenntartásában – érdekelt. Az idézetből kiindulva megfogalmazható egy olyan belátás, hogy Eötvös a modern történeti tudományok forrásfeltáró munkájára ugyan a nemzeti kultúra fenntartásának feltételként gondolt, ám a hagyomány élővé tételében ugyanilyen fontos szerepet tulajdonított a nemzedéki folytonosságnak, s az emlékezetben rejlő személyes érintettségnek. A múlthoz való viszony ilyen típusú megközelítésében azt az emlékezetmunkát, amelyre a történettudományi értekezések alkalmatlanok, a szóbeliség közegében pedig kétséges a fennmaradásuk – az irodalom, a költőileg átlelkesített (rögzített) szövegek hivatottak felvállalni.²⁶

A nekrológba beemelt fenti elmélkedés lírai hangoltságát külön fokozza, hogy egy olyan lasztóci találkozás emlékének felidézésébe ékelődik be, ahol Szemere Miklós mint öreg bölcs, úgyszólván térdére ülteti a narrátort, hogy anekdotákat beszéljen el neki Kazinczy és Kölcsey korából. A szöveg elbeszélője ekképp vezeti fel a fönti gondolatmenetet: „Ez volt óhajtasom. Úgy éreztem magamat mellette, mintha rég elköltözött édes jó apám beszélt volna fölséges anekdotáit a száz esztendő előtti dolgokról.”²⁷ Történet a történetben, narrátor, szereplő és olvasó bensőséges, familiáris viszonya, a közelmúlt szóbeli mesévé színezése egyetlen képben.

5.

Filep Tamás Gusztávnak a *Magyar alakokról* szóló esszéje meggyőzően érvel amellett, hogy a kötet, noha nem tett szert akkora ismertségre, mint az *Utazás* vagy *A nagy per*, központi jelentőségű Eötvös életművében, hiszen érzékletesen mutatja be a szerző általánosabb szemléletvilágát.²⁸ Ha nincs is módom részletekbe menően fejtegetni a kötet valamennyi politikai-esztétörténeti

²⁶ Emellett érvel a balatoni utazásokat médiaelméleti- és történeti nézőpontból vizsgálva: Sükösd Miklós: *A szó technológizálása és az emlékezet birodalma: A helyi szóbeli hagyománytól a nyomtatott nemzeti emlékezetig: Eötvös Károly Balatoni utazása a médiumelmélet és a nyomtatás-kapitalizmus perspektívájából*, in *Médiakutató* 2020/3, 23–43. Az Eötvös-idézetben megnyilvánuló igény – rendszerelméleti perspektívából – a múlt leírására irányuló két, eltérő bináris kódrendszerrel bíró szféra, a történeti tudományok és a kulturális / társadalmi emlékezet konfliktusaként is leírható. Minderről XIX. századi kontextusban (Gyulai Pál és Jókai Mór Petőfiről szóló írásai kapcsán) lásd Owaimer Oliver: *Két Petőfi: A Petőfi-diskurzus két pólusa az 1850-es években*, in *Pályakezds, karrierút, irodalomtörténet: Tanulmányok*, Verso Könyvek 3, Szerk. Radnai Dániel Szabolcs, Rétfalvi P. Zsófia, Szolnoki Anna. Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, Pécs, 2021, 115–140.

²⁷ Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 168.

²⁸ Filep Tamás Gusztáv: *Az Alakok alakjai*, in *Két évforduló között...*, i. m., 78–93.

vonatkozását, e helyütt az 1849 utáni emigráció eötvösi reflexiójára és a modern nemzeti elvű publicisztika megteremtésének igényére térnek ki.

A *Magyar alakokban* központi helyet foglalnak el az egykori 1849 utáni emigráns (később jelentős politikai pozíciót betöltött) államférfiak portréi. Talán meglepő lehet, hogy a sok szempontból röghöz kötött, patrióta felfogású közíróként karakterizált Eötvös politikai gondolkodásában milyen fontos helyet foglal el a hazafiság idegenben való vállalásának, a függetlenségi politizálás elszigetelt viszonyok között megmaradó lehetőségeinek kérdése. Túl azon, hogy a kötet egynémely portréi – a Szláv Józsefről, Bittó Istvánról, Gorove Istvánról, Simonyi Ernőről, Csernátony Lajosról, Perczel Móricról és Kászonyi Dánielről szólók említhetők itt – az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szellemi örökségével, s az emigráns magyarok politikai szerepével való dokumentumértékű számvetesként olvashatók,²⁹ érdemes arra utalni, hogy maga a hazától való elszakadás Eötvös irodalmi érdekű munkáinak is egyik kiemelt jelentőségű, nagy témája. A *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* második kötetének szép Kossuth-portréján³⁰ kívül ezt a problémát járja körül (a napóleoni háborúk kontextusában) az *A ki örökké bujdosott* (1879) című kalandregénye és a *Köszívű ember fiainak* egyik (a 10. Vilmos huszárezred Galíciából való hazaszökését megörökítő) epizódját a történeti hitelesség valamelyes igényével újrairó *Százhetvenöt huszár* (1904) című mű is.³¹

Eötvös más írásaiban visszatér a modern publicisztika társadalmi szerepére irányuló reflexió: annak igénye, miképp teremthető meg egy, az egyéni szellemi szabadságra és a nemzeti függetlenségre épülő magas színvonalú újságírás. A Simonyi Ernőről szóló nekrológban mindez a következőképp nyilvánul meg:

[...] hirlapi cikkek írása nálunk íróvá nem kvalifikál senkit. Irodalmi társaságainknak, az akadémiának, a Kisfaludy társaságnak hivatalos nézete ez. Másod, harmadrangú költő egy kis kötetnyi verssel vagy novellával vagy pár, többé-kevésbé sikerült színművel rögtön hivatalosan fölvéttetik a Parnaszszusra. De a ki csak politikai publicista: annak ott helye nincs. B. Kemény, Falk, Török János, báró Kaas s 48 előtt Kossuth, gróf Dessewffy Aurél pusztán politikai cikkekkkel is jobban fejleszték a nyelvet, jobban gazdagíták annak szépségeit s hatalmasabban növeszték a nemzet értelmi erejét, mint legtöbb költőnk vagy beszélyírónk. Lángész, tanulmány, munkaszeretet, gondolatok gazdagsága több volt bennük, mint belletrisztikai íróink legtöbbjében. S mégis mindezek publicisztikai működése, a mennyiben az politikai cikkek írására

²⁹ Uo., 84–86.

³⁰ Eötvös Károly: *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*, 2 köt., Eötvös Károly munkái 7–8, Révai, Budapest, 1902, 1–11, 124–313.

³¹ Eötvös Károly: „A ki örökké bujdosott”, in Uő, *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések*, Eötvös Károly Munkái 3, Révai, Budapest, 1900, 3–230; „Százhetvenöt huszár”, in Uő, *A nagy év*, Eötvös Károly Munkái 16, Révai, Budapest, 1905, 217–308.

szorítkozott, éltükben alig ismertetett el hivatalosan s holtuk után alig jegyeztetett s jegyeztetik föl az irodalomtörténet örök táblájára. [...]

Hogy a politikai cikkírást nálunk csak így veszik vagyis inkább így nem veszik számba, annak egyik oka ugynevezett irodalmi köreink léhaságában keresendő. Franciaországban is napi-érdekű a napi-cikk s ott az irodalmi körök a kitűnő hírlapírókat mégis másként méltányolják. Másrésről sajátságos sorsa van a publicistának, akár politikai cikkíró, akár parlamenti szónok legyen bár. Hatása hasonlít a színészéhez. Míg a színpadon, a szószéken, a hírlap élén van: addig él, hat, eszméket támaszt, érzelmeket fakaszt, tettekre hí, foglalkoztatja egész nemzetének elméit és kedélyét. A mint ott hagyta a színpadot, a szószéket, a hírlapot: vége a szerepnek, vége a hatásnak, gyakran neve is nyomban elenyészik.³²

A Neszmélyi Artúrról szóló (nem kevés csalódottságról tanúskodó) szöveg pedig a modern újságíró erényeit kívánja összefoglalni a fiatalon elhunyt hírlapíró példáján keresztül:

Azt mondhatnák: kis ember volt, hírlapíró volt s az időszaki sajtó terén is csak hírlaptudósító. Hogyan ábrándozhattam én arról, hogy rá új világunk megalakításában nagy szerep vár?

Én pedig arról ábrándoztam s balgatag vélemény az, vagy korhadó agy, mely a hírlapírót kis embernek nézi, magasra nem becsüli, igaz érdeme szerint nem tiszteli.

Nézzétek a hírlapíró ifjút. Vagyona nincs. Ha van, ha volt: barátai, bajtársai, pályasorsosai közt osztja el vagy a szegényeknek adja, vagy a hazának közcéljaira áldozza. Nem tékozlási szenvedély sodorja magával, hanem részvét, nemes buzgóság, érező szívnek szent könnyelműsége. Ebben is példa volt az elnyugodott ifjú.

Vagyona tehát nincs. De munkája sok, nagy, fontos és sietős. S végzi a munkát vidáman, jó kedvvel, derék versenynek keserűség és kapzsiság nélkül való érzetével. Végzi nappal, végzi éjjel s többnyire éjjel és szakadatlanul. Nappal a pihenője, lámpafény a napvilága, csillagos éj a szórakozása.

Vagyonszerzéshez, tőkegyűjtéshez, henye urasághoz nincs reménye. Még vágya se támadhat, mert ehhez nincs lelkének pihenője. Olvas, társalog, vitáz, fut, ismerkedik, nagy férfiakkal eszmét cserél: mindezt azért, hogy országának közönségét felvilágosítsa ma arról, a mi történt tegnap, a mi készül ma s a mi következik holnap és holnapután.

Tudásába lelkét önti. Buzdít, paskol, dicsőít, agyon bírál. Ötletet gyűjt az utcza porából, az emberek fecsegéséből s a közélet érthetlen zajából. Meglesi a mint az eszmék, vágyságok, törekvések, fájdalmak, szenvedések kibújnak a társadalomból, mint a fűszál a földből. Kiséri növésüket, látja följaradásukat, észreveszi eltorzulásukat s a mit lát, hall, érez, mindennap; azt egy millió emberrel közli mindennap.

³² Eötvös, *Magyar alakok...*, i. m., 121–122.

Minden nagy embert ismer, de azért nagy embert nem ismer, mert a nagy ember ritka, nincs minden kornak hozzá szerencséje. Látja, hogy a nagy embert ő teszi nagygyá vagy ő hagyja meg kicsinynek. Látja, hogy a nagy ember lenézi őt, pedig hízeleg neki s futkos utána. Ő nem nézi le a nagy embert, de nem is hízeleg neki. Mindenkiről tudja: mit ér, mennyit nyom, mekkora igaz erő áll rendelkezésére. Még se büszke, csak önérzetes.

Ellenszenve könnyű fonál: rögtön szakad. Rokonszenve nemes aczél: se nem törik, se nem szakad, se rozsdá nem eszi. Mert szíve becsületos és szereti az igazságot. S ha a dulakodó érdekek és szenvedélyek forgószeleiben egyszer fölisméri az igazságot: ahhoz hű marad. A mívelt világnak legértelmesebb és legigazságosabb társasága a hírlapírók társasága. Tudóst félszége, államférfit hiúsága, más közembert vagyoni érdeke fonák útra terel, a hírlapírók ezek a gyöngéségek nem ejtik bódulásba.³³

Ez utóbbi visszaemlékezését Eötvös 1899-ben írta. Azon időkben, amikor már minden bizonnyal elvesztette hitét abban, hogy létrejöhet egy olyan (a fenti idealizált képnek helyel-közzel megfeltehető) magyar nyelvű publicisztika, amelyről álmodott, s amelynek ő maga is része kívánt lenni. (Ezzel kapcsolatos kételyei minden bizonnyal az 1882–84-ben zajlott tiszaezlári per során erősödhetek meg, látva az antiszemita közvélemény véleményformáló erejét, tömeghatását – ennek nyomai, és a sajtónyilvánosság felelősségének hangoztatása jól nyomon követhetők *A nagy per* lapjain.) Mindazonáltal a fent vázolt vízió egy olyan modern értelmiségi szerep megalkotásának igényeként értelmezhető magyar környezetben, melynek legközelebbi rokonát az országgyűlési karcolatait író Mikszáth Kálmán magatartásában ismerhetjük fel.³⁴ A *Magyar alakok*ban a Kászonyi Dánielről szóló visszaemlékezés egy részlete tükrözi leginkább e független értelmiségi attitűd és az ehhez idomuló, szemléletileg plurális közeg jelenlétét. „Nyolcz vagy kilencz évvel ezelőtt ismerkedtem meg a jó öreggel. Ő is az »Egyetértés«-nél dolgozott s én is. Ennél a mi lapunknál akkor a tisztes öreg corpus-juris-tól kezdve a szélső szocializmusig képviselve volt minden politikai nézet. Én csak afféle magyar táblabírói opposziciót képeztem az uralkodó rendszer ellen s mint Thaly Kálmán barátom, egészen megelégedtem volna olyan Magyarországgal, a minőt Rákóczi Ferencz akart teremteni. Dani bácsi pedig egészen a párisi kommünardokkal értett egyet s a régi magyar hagyományos politikából legfőlebb Dózsa Györgytől fogadott volna el némi jó tanácsot és útmutatást. Egészen természetes tehát, hogy mi a fenforgó napi kérdések fölött nagyon ritkán s nagyon kevés pontban értettünk egyet.”³⁵

³³ Uo., 162–166.

³⁴ Mindehhez lásd T. Szabó Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern: Társadalmi és történelmi reprezentációk Mikszáth Kálmán próza-poétikájában*, Ligatura, L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2007, 89–94.

³⁵ Eötvös: *Magyar alakok...*, i. m., 278–279.

Végül, a kötet, melyben együtt szerepelnek a régi nemesi világ törzsökös magyarjai, Táncsics Mihály, a forradalmárok nemzedéke, a hazafivá váló zsidóságot megtestesítő Lőw Tóbiás és a szocialista érzelmű hírlapíró, Kászonyi Dániel, tükrözik Eötvös és nemzedéke liberális nacionalizmusát, mely azon ideára épült, hogy a hazaszeretethen és az erkölcsi tisztaságban feloldódhatnak e nagy és széttagolt ország etnikai különbségei, felekezeti viszályai és világnézeti vitái. Amikor például Eötvös báró Kemény István románfóbiáját tárgyalja, amellel érvel, hogy a magyar nemzetnek csupán pár generációváltásra van szüksége ahhoz, hogy a hazai népcsoportok, társadalmi osztályok közötti feszültségek megszűnjenek, megteremtve egy erős és független nemzetállam kereteit.³⁶ Eötvös, legalábbis e kötetének tanúsága szerint, hitt egy olyan nemzeti államalakulat eljövételében, melynek az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség képezik alapját, de amelyet az ország belső sokszínűsége (többféle kultúra, etnikum, vallási közösség, politikai világnézet jelenléte) nem szétzilál, hanem éppen, hogy erősít, amennyiben célja a haza szolgálata. Mindezt azért tartottam fontosnak megjegyezni, mivel Eötvös műveit szokás a múltba feledkezés, a nemesi világon való nosztalgizálás idejétmúlt könyveiként is olvasni,³⁷ ugyanakkor e művében is jól megmutatkozik, hogy rég múlt időkről szóló, s azok révén erkölcsi példákat kereső s felmutató írásaiból nem hiányzik a jövőre irányuló kollektív vízió.

6.

Végezetül, annak szentelnék néhány gondolatot, miképp lehet újszerű, újraolvasásra érdemes Eötvös Károly életműve és különösképp a *Magyar alakok* című kötet a kortárs magyar irodalom kontextusában. A kötet, ahogy maga a teljes Eötvös-életmű is, problematikusan illeszthető be egy olyan (a XVIII. századi vallomásosságig visszavezethető) irodalmi hagyományba, amelyet jobbára „önéletrajzisként”, a „személyesség színreviteleként” szoktunk megnevezni, hiszen a *Magyar alakok* visszaemlékező szövegei hiába egyéni élményeket dolgoznak fel legnagyobb számban, nem az emlékeiben elmerrülő s azokat reprezentáló énelbeszélő szubjektum a voltaképpeni tárgyük, témájuk. Ugyanakkor ezt a fajta elbeszélői viszonyulást, szerzői attitűdöt, amelynek középpontjában nem az irodalmilag felépített én, hanem a másokkal való (személyes és szellemi) találkozások során, nagy és kevésbé nagy alakok lélekrajzának tükrében formálódó rejtett egyéniség, gondolkodó em-

³⁶ Uo., 219–223.

³⁷ Ld. Németh G. Béla: *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának óre: Eötvös Károly*, in Uő, *Századutóról – századelőről: Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985, 203–219; Margócsy István: *Eötvös Károly, avagy az uralom nosztalgijája*, in *Hévíz* 2016/3, 261–267.

ber áll, nemrégiben látványosan újraaktualizálta egy kötet a magyar irodalomban, nem is akármilyen szerző tollából. Radnóti Sándor *Sosem fogok memoárt írni* című 2019-ben megjelent kötetére gondolok,³⁸ amely szintúgy tárcacikkek összefűzéséből született,³⁹ s említi is Eötvös *Magyar alakok* című művét.⁴⁰ Mint Radnóti írja könyvének bevezetőjében, „[a]zt tudtam, hogy sosem fogok memoárt írni, mert ahhoz [...] az élet egyetlen történetként való felfogása” kell, „visszatekintőleg, tehát némileg le is zárva azt”⁴¹ – hallgatólagosan utalva arra is, hogy a kis történetekként elmondott események sokasága nem alkalmas az életút totalitásának megjelenítésére, mégis összeáll belőle valamifajta összkép. Mint írja, mivel „portréimban [...] személyes történetemet is elmondom, amely a szóban forgó emberhez fűzött, ezért hát mindez fölfogható életrajzi törmelékeknek”, de „fontosabb, hogy valamit róluk mondjak el.” A bevezető egyik utolsó mondata, miszerint „sosem fogok memoárt írni, de valami, ami mégis összegez valamit, amit semmiképpen sem szeretnék összegezni, összeállt”,⁴² mintha kifejezetten Eötvös Károly *Emlékezések* (1901) című kötetének előszavát idézné elénk: „Naplót soha sem vezettem. Rendszeres és összefüggő emlékiratot készíteni nincs szándékom. [...] Egész irodalmi működésem nagy része abból áll, hogy különböző alakok, tünetek és események czimén és alkalmán megfigyeléseimet rakom le a papír betüibe. S a ki szemeivel minden soromat végigszántja: az megtudja az én történetemet is, családom történetét is.”⁴³

³⁸ Radnóti Sándor: *Sosem fogok memoárt írni*, Tények és Tanúk, Magvető Kiadó, Budapest, 2019.

³⁹ A kötetbe került arcképek, visszaemlékezések legtöbbje az *Élet és Irodalom* hasábjain jelent meg 2017 és 2018 között. Vö. Radnóti: i. m., 267–268.

⁴⁰ Radnóti sok szempontból problematikus és vitákat kiváltó könyvének etikai és stílári aspektusait e helyütt nem érintem, pusztán a műfaji hasonlóság okán kapcsolom az eötvösi visszaemlékezésekhez.

⁴¹ Radnóti: i. m., 5.

⁴² Uo., 5–6.

⁴³ Eötvös: *Emlékezések...*, i. m., 3–4.